

"МОЛОДЬ-УКРАЇНІ"
YOUTH TO UKRAINE

**(НАУКОВІ ЗАПИСКИ МОЛОДИХ УЧЕНИХ
УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ)**

**(scientific transactions of young scientists
of Uzhhorod State University)**

1994

Том 2

Volume 2

Закарпатський Центр соціальної служби для молоді
Українська асоціація студентів-істориків

"Молодь - Україні"

(наукові записки молодих учених
Ужгородського державного університету)

Том 2

Ужгород:
Закарпатський Центр
соціальної служби для молоді

1994

Роман А. Офіцинський,
аспірант кафедри історії України

ВІДОБРАЖЕННЯ ЖИТТЯ І ПОБУТУ ЗАКАРПАТСЬКИХ ЄВРЕЇВ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ОЛЬБРАХТА

Чеський письменник Іван Ольбрахт (1882-1952) уперше приїхав на Закарпаття, а відтак і в Колочаву, у липні 1931 р. Поселившись у сім'ї колочавського столяра єврея Пінкуса Глайзера /II, с.10/. Ольбрахт повністю присвятився збору матеріалів для майбутніх книг. Упродовж тривалого часу (включно до 1936 р.) письменник вибирався з Праги на декілька тижнів на закарпатську Верховину. Внаслідок побачила світ знаменита трилогія про Закарпаття – роман "Микола Шугай, розбійник" (Прага: Сфінкс, 1933), книга нарисів "Гори і століття" (Прага: Мелантріх, 1935), збірка з двох оповідань і повісті – "Голет у долині" (Прага: Мелантріх, 1937).

Ця трилогія – результат спостережень і пошуків автора "по полонинах, селах, зимівках і судах од Хусту і до польських кордонів" /IO, с.140/. І.Ольбрахт зумів чутливо донести до широкого читача живі реалії Закарпаття 1930-х років, етнічні стереотипи місцевого населення – українців, угорців, євреїв, чехів і німців. У творах Ольбрахта розпорошено безліч цікавих етнографічних етюдів та історичних екскурсів, оброблених талановитим пером публіциста і прозаїка.

Хоча мати Ольбрахта походила із заможної єврейської родини, світ старозавітних закарпатських євреїв був для нього новим, важкодоступним для нього, чужого. Справа в тому, що його мати прийняла хрещення, переборола чимало перешкод і вийшла заміж за бідного чеського адвоката, батька письменника. Іван Ольбрахт виріс в атмосфері чеського національного пробудження. А переживання матері, що відмовилась од віри предків, він передав згодом у повісті "Сумні очі Ганни Караджичевої" (1937). Вона з'явилася через 17 років після смерті матері /IO, с.15/.

Буваючи на Закарпатті, Ольбрахт неодноразово спостерігав за євреями-власниками невеликих сільських крамниць, що "наморщивши лоб і перебираючи бороду, як струни арфи", роздумували над своїми надзвичайно заплутаними справами. Письменник чітко усвідомлював: для них торгівля – не тільки засіб добування грошей, а "фі-

лософія, політика, багатоскладове життя". У романі "Микола Шугай, розбійник" (1933) І.Ольбрахт чудово змалював своєрідний стиль мислення різних прошарків єврейського населення, показав їх роль у гірському селі, у трагічній долі головного героя. Автор відзначив, що за століття спільного життя українські горняки та євреї звикли "до взаємних дивацтв" і не знали релігійної ворожнечі.

Правда, писав Ольбрахт, українець-греко-католик "нізачо в світі не їв би в петрівку молочного", а єврей швидше згинув би, "ніж напився б вина, до якого приторкнувся той (тобто іновірець - Р.О.)" /І, с.32/. Для українського селянина було дивним, що євреї не їдять сала, обідають у шапці, а в п'ятницю ввечері "з доброго дива" палять дорогі свічки. Пересічний єврей так само не міг прийняти звичаї - "ритуальні таємниці та релігійні заборони" - українських сусідів, що молились "до огидно страченої людини", а жінку вважали божеством.

Проте коли приходив селянин вранці до єврейського ремісника і заставав його за молитвою, то той спокійно залишав на своїх плечах молитовний одяг із білої тканини з чорними смугами (талес), а на чолі кубик тефіліну (футляр, де зберігалися релігійні), і завзято оперечався про ціну "за обковування воза чи за латку на постолі або за вставлену шибку". Мовляв, Бог не спішить і чекає. Ольбрахт підсумував українсько-єврейські відносини на Закарпатті афористичним абзацом: "Тісно пов'язані спільним життям, вони не можуть обійтись один без одного, завжди винні один одному трохи кукурудзяної муки, декілька яєць, винні за пашу для худоби, за підводу, за роботу, і позичені гроші також винні. Відвідуєть один одного тільки в будній день. Однак боронь боже вас кинути між них думку. Тоді негайно перед вами з'являється два різних розуми і дві різні нервові системи. А обидва боги почнуть метати громи і блискавиці один проти одного" /І, с.33/.

У своїх творах І.Ольбрахт повнокровно відобразив життя релігійної общини хасидів у Колочаві. Ця течія іудаїзму набула поширення на західноукраїнських землях, починаючи з середини ХУІІІ в. Її засновник - Бал Шем Тоф (1700-1760). Письменник подав низку етнографічних описів традицій колочавських євреїв, членів 48 сімей. Детально і скрупульозно зображено прихід "Царівни Сабат" або шабасу (назви святкового дня - суботи). Зокрема у романі "Микола Шугай, розбійник" зауважено таке: "Сьогодні - п'ятниця, вечір, початок шабасу, і за хвилину на небо вже вийдуть три зірки. Єврей-

ські жінки до білого вишкребли хати, вимили вікна, і крізь шибки, що світять на сіру дорогу, видно на столах шабасовий пшеничний хліб, покритий білим полотном, і багато запалених свічок у свічниках або лише наліплених на банках з рибних консервів; на кожного члена родини, живого і мертвого, - по одній. Ці нічні вогники, коли вже всі лежатимуть у постелях, самі догорять, бо сьогодні день господній і всяка праця - це гріх, а загасити свічку - теж праця" /І, с.135/. В оповіданні "Подія в мікве" маємо справу з ритуальною лазнею (з басейном на 40 відер води). Її відвідувала чоловіча половина єврейської общини у п'ятницю перед вечірнім богослужінням /8, с.352/, а жінки - пізно ввечері та на чотирнадцятий день після місячних. За мікве доглядав спеціальний прислужник - бедр. Вода у викопаній ямі (басейні) не повинна опускатися нижче риски, до якої сягають сорок відер води. Інакше мікве буде нечистою. Тоді доводиться викликати рабина з найближчого міста і заповнити мікве молоком. У матеріальному плані це - велике покарання для бедра.

У повісті "Сумні очі Ганни Караджичевої" /9, с.377-481/ Ольбрахт показав самопротиставлення єврейської общини Колочави (у творі - Поляни) решту світу. Живучи у "голеті" (у "країні вигнання", тобто розсіяні по світу, поза Палестиною) і чекаючи скорого приходу месії, євреї-хасиди виробили жорсткі правила поведінки і взаємовідносини кастового типу. Наприклад, шлюби з неіудеями суворо заборонялися, інакше чекало винуватця прокляття. Письменник описав цей обряд у повісті: "... незвичайний гомін посту-пово переходив у "нігун" - тужливий, плаксивий, верескливий речитатив єврейських молитов... Чоловіки, ритмічно нахилившись, проказували похоронну молитву, котру Ізраїль тричі промовляє тоді, коли труп, покропивши оцтом та яечним білком, виносять з хати; вже не людину, а нечистий шматок людського м'яса, який у цю хвилину облітують демони... Навіки присоромлений батько надрізав ножем і надривав комір піджака, а мати, яка з ганьби перед льдьми вже ніколи у житті не вийде за огорожу свого обійстя, рвала сукню та обоє босоніж сідали на землю, аби... проказувати заупокійну молитву" /9, с.478-481/. Згідно звичаю, на другий день міський рабин мав засвітити чорну свічку, що запалювалася під час обряду прокляття когось.

Єврейську общину складали люди різних соціальних прошарків: "ремісники, поденники, іздові, хлібороби, лісоруби, крамарі, же-

браки (дуже часто всі ці професії в одній особі), з пейсами і без них, у каптанах, у цивільному одязі, або просто в лахмітті" /9, с.352/. Проте в цілому вони були позбавлені єдності зі землею, де знайшли притулок. Ті, що якимось чином збагатились у верховинських селах, одразу тяглися до "цивілізації" - переселялися до Мукачева, Кошиць або Будапешта /2, с.185/. А навколишня природа для них була позбавлена естетичної цільності, мала суто утилітарне значення - лісопромисли, добування корисних копалин. За зізнанням центрального персонажа оповідання "Чудо з Юлчев" "від того, як гори називаються, нічого не залежить (хіба така нічим не примітна громада каміння і глини заслуговує на якесь ім'я?)" /7, с.340/. Народна демонологія закарпатських євреїв, а Іван Ольбрахт у нарисі "Про зятятість бажання" /5, с.286-287/ зафіксував дві поради єврейської баби-ворожки, також не замикалася на оточуючу природу, не мала язичницького підтексту, притаманного місцевим українцям (з чар-зіллям, купальськими ночами і т.д.).

У 1930-х роках на Закарпатті проживало 90 тисяч євреїв, що становило восьму частину всього населення. Якщо раніше - у ХІХ ст. та на початку ХХ ст. економіка всього краю перебувала практично в їхніх руках (орендували землі і пасовиська, брали від держави підряди на будівництво, ремонт доріг, займалися лихварством і контрабандою), то в 20-30-х рр. чеські крамарі та ремісники, молода генерація українських інтелектуалів (кооператорів та інтелігентів) /6, с.312/ поступово витіснила їх на другий план. Як відзначив Ольбрахт у нарисі "Село одинадцятого століття", домінації євреїв-фінансистів покладали край "Підкарпатський банк", "Легіобанк", "Словацький банк" і "Дунайський банк" /2, с.185-186/, що давали позику під низькі проценти. У крупних містах легіонерські швейні майстерні та взуттєві магазини концерну "Батя" перебрали на себе задоволення попиту. Єврейські крамниці занепадали, весь товар у них оцінювався у три сотні крон і, як правило, його можна було "в коробі перенести на плечах". Проходив процес пролетаризації єврейської общини: підприємництво трималося на тому, що "один бере в борг у другого, а потім один з одним судяться" /3, с.204/.

У публіцистичній статті "Євреї" Ольбрахт звернув увагу на політичну орієнтованість більшості єврейського населення Закарпаття на тодішніх господарів краю - чехів. Єврейські діти складали у ті роки близько 90 відсотків учнів шкіл з чеською мовою

навчання. Однак у цілому становище переважної частини закарпатських євреїв, підкреслював автор, не викликало захоплення: "Єврейство у цих краях - річ дуже дорога. Господар..., котрий заробляє 400 крон щомісячно, платить рабинові... 200 крон річного релігійного податку; за ритуальну купіль для дружини і для себе - 26 крон щомісячно; кілограм передньої телячої частини йому обходиться на 2 крони більше, ніж будь-кому іншому, бо худібка повинна бути зарізана за ритуалом і нечисте м'ясо задньої частини продається дешево голям; літр молока купує на 40 гелерів дорожче, бо при доїнні мусять бути єврейський нагляд, щоби ніхто не приклав на вим'я корови пальці, забруднені свинячим салом; за різання курки шехтер (ритуальний різник - Р.О.) нараховує йому 2 крони... А до того ще кожної хвилини може прийти рабинів син у шовковому каптані і оксамитовій шапці, щоби... зібрати побори для якогось рабина-чудотворця або для якихось невідомих бідняків... Коли ж вранці мій господар ... веде розмову зі своїм богом, по його вусатому обличчю, мов горох, котяться сльози. Звідки брати? З чого жити?" /3, с. 212-213/. Отже, у таких випадках традиціоналістський уклад життя посилював економічні негаразди пересічної єврейської родини.

Вихід із складної ситуації взявся показати сіонізм, що активно проникав у 1930-х рр. у закарпатські села. Палестина почала притягувати єврейську молодь з великою силою. Сіоністи-соціалісти (гехалули) створювали гашхару (спеціальні школи з гуртожитком - кедмою, в яких готували молодь до відправки в Палестину). Одна така гашхара існувала й у с.Косино Березівського округу, де довірливих одноплемінників у маєтку, що розкинувся на кількох тисячах гектарах землі, нещадно експлуатував Менуш Клайн. Про це повідав Ольбрахт у статті "Земля націоналізується" /6, с.295-304/. На противагу гехалуцам євреї-ортодокси заснували організацію спортивного типу "Мізрахі" (прибічники носили світло-зелені блузи із вишитю жовтою зіркою Давида на рукавах). Радикали-націоналісти (бетари) - третя широко розповсюджена тоді течія сіонізму. Це - організація військового зразку, її члени виділялися з-поміж інших темно-коричневими блузами і шапочками з вишитим семираменним свічником. У 1934 р. Палестинський комітет (Великобританія) дав можливість переселитися на "землю обітовану" 240 сім'ям з Чехословаччини, більшість з яких походила зі Словаччини і Закарпаття.

У своїх творах І.Ольбрахт часто звертався до маловідомих історичних феноменів. Так, у нарисі "Опришки" він порушив проблему

єврейського розбійництва. У Карпатах і прилеглих до них долинах у минулому активно діяли також і опришки-євреї, такі ж жорстокі, як і всі інші. Наприклад, у 1837 р. було видано наказ про арешт ватаги Мойші Янкеля Рейзнера, Сруля Менделя Шора, Герша Мендона і Берла Леви /4, с.233/. У Колочаві письменник слухав розповіді про єврейського опришка Хаїма Пинтя, котрий оббирав багатих євреїв. А щоби вирвати від них признання про заховані гроші, прикладав їм до тіла розпечені монети. Зрештов, однієї ночі, поваливши колибу, в якій Хаїм спав на горі Квасовці, євреї крізь ялинові гілки прокололи його тіло затесаними кілками /4, с.237/. Пам'ятали колочавці й про Йосипа Полянського, що суботніми вечорами крізь освітлені свічками вікна стріляв у односельців, які схилилися над білими хлібинами і рибою шабесової вечері. Його не змогли перемогти дванадцятьоро висланих проти нього молодиків. Тільки воякам вдалося закувати Йосипа в кайдани.

Не оминув увагою Ольбрахт і 1919 рік. Тоді на Закарпатті утвердилася чеська влада. В умовах паралічу угорської державної машини та румунської окупації на закарпатських теренах творилися безчинства, від яких страждали єврейські торгівці. У романі "Микола Шугай, розбійник" передано атмосферу погромів крамниць у Колочаві /1, с.42-47/. У повісті "Сумні очі Ганни Караджичевої" змальовану типову ситуацію початків чехословацької державності на Закарпатті - обмін угорських грошових одиниць на чехословацькі крони /9, с.390-393/. Тоді у Сваляві були скликані суворо таємні збори підприємців. З Будапешта запросили відомого фінансиста Мора Розенфельда, що нелегально пробрався через угорсько-чехословацький кордон. Одначе консультації були непевними і частина євреїв "прогоріла" з обміном грошей, не вимінявши 1:1 до встановленого урядом строком.

Для Івана Ольбрахта, прозаїка і публіциста, характерне толерантне висвітлення зібраних матеріалів із життя і побу"у закарпатських євреїв, інших етнічних спільнот. Маючи високий освітній рівень, навик з історії, етнології, економіки, права і літератури, чеський письменник всебічно і глибоко вивчив проблеми євреїв Закарпаття 1930-х рр. Досі не втрачають пізнавального значення етнографічні та історичні аспекти, вмонтовані Ольбрахтом у твори різних жанрів - нариси, оповідання, повість і роман, що оклали унікальну "Закарпатську трилогію". Ця трилогія виважила однобічність книг угорського політика М.Барти "У країні хозарів" і

французького публіциста Альберта Лондреса "Вічний єврей перед метою", котрі також спеціально торкалися життя і побуту закарпатських євреїв.

Література:

Твори Івана Ольбрахта

1. Микола Шугай, розбійник: Роман//Ольбрахт І. Микола Шугай, розбійник: Твори/Пер. з чес.; Упоряд., вступ. ст. та прим. О.Мишанича.-Ужгород: Карпати,1990.-С.23-173.
2. Село одинадцятого століття/Гори і століття: Книга репортажів з Підкарпаття//Там же.-С.176-188.
3. Євреї//Там же.-С.201-214.
4. Опришки//Там же.-С.226-250.
5. Про зятість бажання//Там же.-С.286-287.
6. Земля націоналізується//Там же.-С.287-319.
7. Чудо з кілчек: Оповідання/Голет у долині//Там же.-С.322-341.
8. Подія в мікве: Оповідання//Там же.-С.341-376.
9. Сумні очі Ганни Караджичевої: Повість//Там же.-С.377-481.

Критичні праці

10. Копытянская Н. Иван Ольбрахт - человек, писатель, публицист.- Львов: Світ, 1991. - 271 с.
11. Мишанич О. Иван Ольбрахт і його твори про Закарпаття//Ольбрахт І. Микола Шугай, розбійник.-С.5-22;// Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження.-Ужгород: Срібна Земля, 1993. - С.92-118.